

PIOTR KARDYŚ

BIBLIOTEKA PRZY KOŚCIELE KOLEGIACKIM
W KURZELOWIE
W OKRESIE STAROPOLSKIM

Problematyka bibliotek i zbiorów książek w okresie staropolskim daleka jest od wyczerpującego opracowania, dlatego każdy artykuł czy przyczynek wnosi nieco nowego i uzupełnia obraz prezentowany przez literaturę przedmiotu. Podstawową trudność stanowi brak źródeł, zwłaszcza jeśli chodzi o średniowiecze. Dla okresu wczesnonowożytnego jesteśmy w nieco lepszej sytuacji, gdyż w stosunku do epoki wcześniejszej przetrwało relatywnie więcej źródeł, nie na tyle jednak, byśmy mogli mówić, iż posiadamy w tym zakresie pełną wiedzę¹.

Wiele ważnych artykułów i nielicznych monografii pozwala jednak znaleźć pewne punkty zaczepienia, choćby przy identyfikacji autorów i tytułów, porównania zbiorów – zarówno ilościowego, jak i jakościowego – różnych bibliotek (parafialnych, kolegiackich, mansjonarskich, katedralnych, klasztornych, prywatnych), wreszcie przy podziale na rękopisy, inkunabuły i starodruki.

Podstawową pracą traktującą o interesującej nas problematyce jest książka E. Potkowskiego, który zebrał rozproszony materiał źródłowy i literaturę przedmiotu dotyczącą książek rękopiśmiennych w Polsce średniowiecznej².

Dr PIOTR KARDYŚ – Instytut Historii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach, Zakład Historii Średniowiecznej; adres do korespondencji: 25-369 Kielce, ul. Żeromskiego 5.

¹ Omówienie bibliotek kościelnych wraz z podstawową literaturą zob.: M. T. Z a h a j - k i e w i c z, *Funkcja i znaczenie biblioteki parafialnej lub klasztornej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK) 77(2002), s. 9-17; J. K o z i Ń s k a, *Zbiory starych książek w bibliotekach parafialnych i klasztornych*, ABMK, s. 41-51.

² *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.

Do kanonu literatury przedmiotu należy ponadto zaliczyć opracowanie bibliotek kościelnych w Polsce XVI-XVIII w., autorstwa H. E. Wyczawskiego³, monografię historyczną Biblioteki Jagiellońskiej⁴, hasło *Biblioteki kościelne* w *Encyklopedii Katolickiej*⁵, studia nad bibliotekami parafialnymi dekanatu Nowa Góra i diecezji płockiej⁶.

Powyższe zestawienie nie pretenduje do miana kompletnego⁷. Jest to jedynie wstępna prezentacja literatury, uznanej za najbardziej istotną przy opracowaniu niniejszego tematu⁸.

Księgozbiory kolegiackie, a do takich zalicza się prezentowany, są jednymi ze słabiej opracowanych. Dzieje się tak dlatego, że większość z nich uległa rozproszeniu wskutek kasat kapituł kolegiackich⁹ i zniszczeń w ciągu XIX

³ *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 519-549.

⁴ *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. J. Zathej, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, t. I (1364-1775), red. I. Zarębski, Kraków 1969.

⁵ *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Warszawa 1976, kol. 505-510.

⁶ J. K r a c i k, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa dekanatu Nowa Góra w XVI-XVIII wieku*, ABMK 33(1976), s. 249-271; Cz. M a c i a s z e k, *Biblioteki parafialne diecezji płockiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 25(1978), z. 1.

⁷ Z ważniejszych pozycji można wymienić ponadto: K. P i e k a r s k i, *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932; M. H o r n o w s k a, H. Z d z i t o w i e c k a - J a s i e ń s k a, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947; A. V e t u l a n i, *Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z roku 1110*, „Slavia Antiqua” 4, 1953/54, s. 163-192; M. K r a m p e r o w a, W. M a i s e l, *Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w.*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski” 1960, z. 1, s. 257-308; B. K ü r b i s, *Książka, skrytoria, biblioteki*, II: *Polska*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, Wrocław 1964, t. II, s. 543-544; W. S z e l i ń s k a, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław 1966; J. W i e s i o ł o w s k i, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV-XV wieku*, Wrocław 1967; A. Ś w i e r k, *Śląskie biblioteki do początku XVI wieku*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii, ofiarowane E. Maleczyńskiej*, Wrocław 1968, s. 79-89; Z. C i e c h a n o w s k a, *Aleksander Birkenmajer o historii bibliotek*, „Roczniki Biblioteczne” (dalej: Roczn. Bibl.) 13(1969), s. 223-238; K. M a l e c z y ń s k i, *Zarys historii bibliotek od XV do XVIII wieku*, Wrocław 1975; T. U l e w i c z, *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*, Kraków 1977; S. W i e l g u s, *Obca literatura biblijna w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1990.

⁸ Zob. W. A. P a b i n, *Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1901-1965*, „Studia Theologica Varsaviensia” 8(1970), nr 2, s. 349-368.

⁹ W 1819 r. carski likwidator kapituły kolegiackiej w Kurzelowie, Bogumił Linde, wywiózł księgozbiór do Warszawy a następnie do Moskwy. D. W o j c i e c h o w s k i, *„Dynastia” Kurzelowitów w dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Kurzelów-Kielce 2001, s. 138.

i pierwszej połowy XX w.¹⁰ Nieistnieniu księgozbiorów towarzyszy ponadto problem braku drukowanych katalogów bibliotek i archiwów, w których mogą znajdować się książki z dawnych, rozproszonych bibliotek kolegiackich¹¹. Dodatkowym utrudnieniem jest częsty brak inwentarzy tych księgozbiorów z XIV-XVI w. Badania księgozbiorów kościelnych dostarczają natomiast wielu ważnych informacji, ponieważ praktycznie całe zbiory, jakimi dysponowało duchowieństwo parafialne, to teologia i jej popularyzacja. Powodowało to zamknięcie się w kręgu literatury fachowej, co z kolei pozwala na stwierdzenie, iż najczęściej używane książki miały wpływ na kształtowanie mentalności szerokich warstw społecznych¹².

W przypadku Kurzelowa dysponujemy szczęśliwie spisem książek z 1765 r. Zanim jednak przejdziemy do prezentacji biblioteki i jej omówienia, warto przedstawić pokrótce historię miejscowości i kościoła kolegiackiego, przy którym ów księgozbiór był gromadzony.

Po raz pierwszy Kurzelów pojawił się w źródłach w 1254 r., kiedy Fulko, arcybiskup gnieźnieński przebywał tu w swoim dworze. Świadczy to, iż osada należała do arcybiskupstwa nie później niż od początku XIII w. W 1260 r. poświadczono jest istnienie w Kurzelowie kapituły kolegiackiej, bowiem w tym roku Bolesław Wstydlivy w trakcie *colloquium* potwierdził darowiznę wsi Garno dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, dokonaną przez Mikołaja, którego bracia zabili Leonarda, diakona i kanonika *de Curelow*¹³. Świadczy to o dawności osady, gdyż grupy kanonickie fundowane były w starych centrach osadniczych¹⁴. Znaczenie Kurzelowa w organizacji kościelnej potwierdza zlokalizowanie siedziby archidiaconatu (XIII w.), obejmującego 72 koś-

---

¹⁰ Por. m.in. J. K o r z e n i o w s k i, *Zapiski z rękopisów w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu i innych bibliotekach petersburskich*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. XI, Kraków 1910; H. K o z e r s k a, *Straty w zbiorze rękopisów w czasie I i II wojny światowej*, Warszawa 1960.

¹¹ Wyjątkiem jest praca S. Wielgusa, *Obca literatura...* (passim).

¹² K r a c i k, *Biblioteki...*, s. 270-271.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. II, ed. F. Piekosiński, Kraków 1886, s. 114; F. K i r y k, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 65.

¹⁴ O znaczeniu kanoników i kapituł w Kościele polskim zob.: J. S z y m a n s k i, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce*, t. I, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, s. 199-230; t e n ż e, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995. Omówienie stanu badań i literatury zob. A. R a d z i m i n s k i, *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackim w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość” 90(1998), s. 35-54.

cioły parafialne w dawnym województwie sandomierskim¹⁵. Ponadto przed powstaniem kolegiaty stał już kościół pod wezwaniem św. Wojciecha¹⁶.

Reformy zgromadzenia kanonickiego około połowy XIV w. dokonał arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki, który miał zbudować nowy murowany kościół kolegiacki. Jednak już w 1369 r. tenże Bogoria Skotnicki z powodu mizernego uposażenia dokonał redukcji kanonii w kolegiacie z sześciu do trzech¹⁷. Z tego samego powodu zezwolił nauczycielowi szkoły kolegiackiej korzystać z uposażenia wikariusza w kościele w Zakrzowie¹⁸.

Miasto lokował w latach 80. XIII w. na prawie średzkim arcybiskup Jakub Świnka. W niecałe sto lat później Kurzelów ściągali już kupców i handlarzy, rozwinął się tu przemysł górniczy i drzewny. Na ożywienie gospodarcze z pewnością miały wpływ częste pobyty metropolitów gnieźnieńskich, którzy wraz z kancelarią i służbą zatrzymywali się we własnym dworze. Wyjątkowe wydarzenie miało miejsce w 1425 r., kiedy w Kurzelowie zebrał się episkopat polski, by sformułować program walki z husytyzmem. W XVI w. miasto wkroczyło w okres stagnacji, a następnie regresu gospodarczego, o czym najlepiej świadczy fakt, iż mieszczanie zostali zmuszeni do odrabiania pańszczyzny we dworze arcybiskupim. Szos z początku XVI w. w wysokości 6-7 grzywien przekonuje, że w mieście mogło stać nie więcej niż 100 domów, a jego ludność możemy szacować na około 700 osób¹⁹.

W Archiwum Diecezjalnym w Kielcach, pod sygnaturą II KK-11, znajduje sięteczka zawierająca różne dokumenty kolegiaty kurzelowskiej z XVI-XIX w.²⁰ Na karcie 21 (*recto*) zaczyna się odpis fragmentu wizytacji generalnej kolegiaty kurzelowskiej z 1765 r., której dokonał Ignacy August Kozierowski. Tenże fragment zawiera część inwentarza kolegiaty. Od karty 29 (*verso*) rozpoczyna się spis ksiązek zatytułowany *Libri Ecclesia Collegiata*

---

¹⁵ E. Wiśniewski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. I, s. 287 i n.

¹⁶ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. I, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1888, s. 546 (dalej: LBL): „Item circa ipsam ecclesiam collegiatam est alia parva ecclesia lignea et tegulis sive scilindriis tecta, tituli sancti Adalberti, habens speciale sibi cimiterium contiguum, quae dicitur fuisse matrix ipsius collegiatae versus oppidum sita, in qua raro divina officia peraguntur, nisi qui habent ad illam devotionem”.

¹⁷ LBL, s. 545.

¹⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. IV, wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, Wrocław, nr 1002.

¹⁹ K i r y k, *Urbanizacja...*, s. 65-66.

²⁰ AD Kielce, IIKK-11, *Kurzelów-kolegiata. Różne fragmenty akt od XVI w.* Informacje o spisie ksiązek zawdzięczam uprzejmości dr. Jacka Pielasa.

Curzeloviensis. Spis liczy 45 pozycji. Niestety, prawdopodobnie jest to tylko fragment większej całości. Wskazuje na to fakt, iż kartki ze spisem (tzw. dutki) zostały wpięte pomiędzy inne dokumenty. Prezentowany katalog nie dzieli książek na działy, np. Biblie, księgi liturgiczne czy *Opera Doctorum Sanctorum*. Jedyne na początku dopisano *in Folio*.

1. Liber Disput. Roberti Bellarmini, De [...] Christiana Fidei.
2. Liber Coelli Lactantii Firmiani, Basileae editus 1532²¹.
3. Liber Coecelii Cipriani Episcopi Carthaginensis, Coloniae editus 1544.
4. Expositio in Amam [secundo] D. Thoma Aquinatis, auctore Bartholomeo a Medina.
5. Expositio ejusdem D. Thoma in [3] partem, eodem auctore.
6. Mathiae Bredenbachii Perspensis, editus Coloniae 1540.
7. Theophilacti Vulgaria ArchiEppi Explicationes in octo.

W tym miejscu spis książek urywa się i kontynuowany jest od poz. nr 8 na karcie 37 (*recto*).

8. D. Dionisii Carthusiani in omnes B. Pauli Epistolas Commentaria.
9. Epistolarum B. Hieronimi Presbyteri omnes partes [une] volumine contenta.
10. Patris Hieronimi ab oleastro Lusitani, Antverpiae editus 1569.
11. Commentarior Urbanorum Raphaelis Volaterrani, Basileae editus 1559.
12. De Visibili Monarchia Ecclesiae Libri octo, Lovanii editus, auctore Nicolae Sandero.
13. Antonii Broichowic, editus Coloniae in 4, [Evangelia].
14. De Anzelmi Canthariensis ArchiEppi in omnes D. Pauli Epistolas [Enarrationes].
15. Frederici Nausea, Homiliar Centuriae 4or.
16. Frederici Nausea, Blanci Kampiani, Evangelicae itidem centuriae 4or.
17. Liber de oculo Morali, auctore Joanne Pithsaro.
18. Ama et Partes sup[er] Ewangelia, s. Luca, Alberti Magni.
19. Expositiones D. Gregorii Papa in Job.
20. Thomae DormborgTheologiae Veritatis, auctore Laskowski.
21. Tabula super Libros Sententiarum cum Bonaventura.
22. Thoma ab Argentina Commentaria in 4or Evangelia.
23. Zachariae Episcopi Chrisopolitani in 4or Evangelia.
24. Francisci Tittelmanni Enarratio in Psalmos.
25. Harmonia seu Historia de Christo Jesu Nazareno Lenchardii Lutz.
26. Adami Sasbont, Opera Omnia, Coloniae editus 1560.
27. Joannis Stobei Sententiae.
28. Economia Biblior. auctore Georgio Edero.
29. Sermones [De] Septem [Virtiis] Criminalibus.
30. Alphonsii De Castro adversus Hereses.
31. D. Joannis Feri in Epistolas et Evangelia, a Pascha ad Adventum.
32. Joannis Medina De Penitentia, Restitutione, et Contractibus.
33. De Hilarii Pictavor Episcopi Lujubrasinis.
34. Sup[er] Mathei Evangeliare postilla Alberti Magni.

---

²¹ Poz. 2, 3, 6, 10, 11, 37 były na plebanii kurzelowskiej jeszcze na pocz. XX w., zob. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka 1932, s. 118.

35. Theatrum Vitae Humanae a Theodoro Zwingero Basiliense auctum.
36. Homiliae in Evangelia Dominicalia, authore T. Henrico Helmesio.
37. Missale vetustum, 1555 editum.
38. Volumen Decimum Septimum Theatri Vitae humanae.
39. Nicephorii Calicstii Xantopu. Historiae ecclesiae libri decem et octo a Ioanne Langi.
40. Exempla Virtutum et vitior.
41. Polianthea Defectuosa in Folio bene compacta.
42. Opera Omnia Divi Bernardii Clarevallensis abbatis primi.
43. Officina Emblematum authore Fr. Ambrosio Nieszporkowicz.
44. Philosophia Christiana Dogmatica veritum, authore R. P. Fr. Bernardo.
45. Biblia Polska Starego i Nowego Testamentu.

Już pobieżna analiza przekonuje, iż liczba pozycji nie jest tożsama z liczbą dzieł, gdyż w niektórych woluminach zostały współoprawione różne tytuły i autorzy. Taka sytuacja nie jest niczym wyjątkowym, gdyż powszechną praktyką było łączenie kilku dzieł w jednym tomie, jak również zapisywanie tytułów w formie skrótowej²², bowiem dla spisujących były to pozycje ogólnie znane i często powtarzające się w księgozbiorach. Jednak dla obecnych badaczy stanowi to utrudnienie, gdyż nierzadko podobieństwo tytułów powoduje trudności w ich rozwinięciu i przypisaniu konkretnemu autorowi.

Prezentowany wyżej spis książek okazuje się typowy, jeśli chodzi o środowisko duchowieństwa kolegiackiego i parafialnego w okresie staropolskim; parafialnego, gdyż kolegiata kurzelowska już od zarania swojej działalności była kościołem z obowiązkiem *cura animarum*²³.

W spisie znalazło się sporo dzieł mogących służyć miejscowym duchownym jako pomoc przy głoszeniu kazań czy w trakcie spowiedzi. Przede wszystkim *Moralia in Job* Grzegorza Wielkiego, będące popularnym wykładem chrześcijańskiej doktryny moralnej w formie zbioru rozmyślań²⁴, *exempla*, postylle i homiliarze, które dostarczały gotowych przykładów, łatwych do wykorzystania na co dzień i w święta. Z kolei penitencjały umożliwiały właściwe sklasyfikowanie win spowiadającego się i zastosowanie odpowiedniej pokuty.

²² Przykładem może być pozycja nr 16 (powinno być *Blancicampianus*, zmarły 1552) i 19, gdzie zapis powinien brzmieć *Moralia super Hiob*, w całości było to 35 ksiąg, jedno z najpopularniejszych dzieł teologicznych średniowiecza, zob. Z. B u d k o w a, *Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1(1957), s. 110-113; W i e l g u s, *Obca literatura...*, s. 72-74.

²³ LBŁ, s. 545: „[...] ecclesia collegiata beate Mariae Curzeloviensis habet sibi parochiam annexam et curam animarum [...]”.

²⁴ P o t k o w s k i, *Książka...*, s. 138.

Uwagę zwraca dzieło antyheretyckie (poz. 30). Literatura tego typu upowszechniła się w bibliotekach parafialnych na ziemiach polskich w XV w., w związku z nowinkami religijnymi, głównie husytyzmem.

W spisie jest tylko jedno dzieło o charakterze prawniczym (*Sententiae*), zawierające zbiór reguł i opinii prawnych. Brakuje natomiast tak popularnych jak *Constitutiones Clementinae*²⁵, *Dekret* Gracjana²⁶, czy powszechnie obecne w bibliotekach kapitulnych zbiory statutów diecezjalnych. Możemy jednak domniemywać, że w dalszej części spisu mogły one znaleźć miejsce. Ten sam hipotetyczny zarzut mógłby dotyczyć braku autorów klasycznych, jak Seneka, Horacy, Owidiusz, Wergiliusz, Waleriusz Maksimus, Lukan, Cyцерon, Boecjusz, późniejszych: Alan z Lille i Piotr de Riga, czy braku dzieł tak wybitnych Ojców Kościoła, jak Augustyn, Beda, Bazyli i Jan Chryzostom.

Obecne są natomiast pisma św. Hieronima, a z filozofów scholastycznych fragmenty dzieła św. Bonawentury (w całości były to cztery tomy komentarzy do *Sentencji* Piotra Lombarda)²⁷.

Z innych słynnych autorów średniowiecza znajdujemy dzieło św. Bernarda z Clairvaux i Theophylakta, wybitnego egzegety bizantyjskiego. Z XVI w. dwa dzieła Fryderyka Nausea, jednego z wybitniejszych apologetów i kaznodziejów.

W spisie ujęty został jeden mszał, co sugeruje, że obejmował on także nieużywane aktualnie w trakcie oficjum mszalnego księgi, gdyż z reguły wliczano je osobno, zaznaczając, iż służą do odprawiania liturgii i znajdują się w zakrystii.

Warto zastanowić się, które z pozycji omawianego spisu mogły dotrzeć do Kurzelowa w okresie wcześniejszym niż XVI w., a tym samym stanowiłyby starszą, średniowieczną część księgozbioru kolegiaty kurzelowskiej. W bibliotekach polskich z okresu średniowiecza powszechnie spotykamy *Moralia* Grzegorza Wielkiego, dzieła Alberta Wielkiego, Tomasza z Akwinu, Dionizego Kartuzja, Anzelma, Bonawentury, penitencjały, pisma przeciwko herezykom, postylle, homilarze, zbiory *exemplów*. Oczywiście, nie możemy mieć

---

²⁵ Księga konstytucji, *Constitutiones Clementinae* Klemensa V z 1314 r., znane w Polsce od XIV w., zob. A. P e t r a n i, *Kanonistyka*, w: *Dzieje teologii*, s. 366; E. P o t k o w s k i, *Książka...*, s. 160.

²⁶ Dekrety Gracjana z teologicznego punktu widzenia przewyższały wszystkie kolekcje prawne, zob. J. W o l n y, *Z dziejów katechezy*, w: *Dzieje teologii*, s. 164.

²⁷ K. S t o p k a, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 182-183.

pewności, że dzieła te znalazły się w bibliotece kolegiaty kurzelowskiej w średniowieczu. Jednak obowiązek gromadzenia księgozbiorów podręcznych, poczynając od początku XV w., i ponawiane natarczywie upomnienia w trakcie synodów kościelnych, musiały być przynajmniej częściowo realizowane²⁸. Ponadto zgromadzenia kanonickie zobowiązane były do prowadzenia szkół, co dodatkowo wzmacnia argument za istnieniem biblioteki w Kurzelowie w średniowieczu, może nawet już w XIII w. Tym samym niektóre dzieła z omawianego spisu mogły przetrwać przy kolegiacie aż do XVIII w.

Istnieje ponadto problem „obrotu” książkami. Udowodniono bowiem, iż duża część książek, zwłaszcza tych cenniejszych, częstokroć po wypożyczeniu nie wracała już do księgozbiorów macierzystych. Z kolei zasilały je książki pochodzące z legatów testamentowych i darowizn. W tym drugim przypadku zdarzało się jednak, że były to pozycje nie najwyższego lotu (często przestarzałe i nieaktualne), bądź powszechnie używane, stąd zdarzały się w bibliotekach liczne egzemplarze tych samych dzieł.

Warto podjąć próbę ustalenia, czy omawiany księgozbiór mógł być wykorzystywany do nauki w miejscowej szkole kolegiackiej. W badaniach nad szkolnictwem kolegiackim ważnym wyznacznikiem jest czas powstania kolegiat. Nie ulega bowiem wątpliwości, że jednym z głównych celów było zorganizowanie szkolnictwa, przede wszystkim na potrzeby liturgiczne. Mimo że scholastyk pojawia się w Kurzelowie znacznie później, nie można wątpić, iż funkcjonowała tu szkoła. Podobna sytuacja była w kolegiacie św. Floriana w Krakowie i przy powstałych w XV w. kolegiatach (np. w Tarnowie)²⁹. Możliwe, iż w nauczaniu wykorzystywano dzieła historiograficzne, które w spisie reprezentują *Historia* Jana Langi wraz z zapisaną obok *Historię Kościoła* autorstwa Nicefora. Brakuje natomiast tak ważnych i powszechnie występujących lektur szkolnych, jak *Ars Minor* Donata, *Dystychy* Katona, słownik Henryka z Ratyzbony (tzw. *Lucianus*), *De disciplina scolarium* Boecjusza, *Doctrinale puerorum* Aleksandra z Villa Dei czy *Statuta vel*

---

²⁸ Synody zalecały, by proboszczowie posiadali dzieła większości Ojców Kościoła, wybitnych scholastyków i teologów, zob. *Decretales summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesianarum*, ed. S. Chodyński i E. Likowski, pars 1, Posnaniae 1883, s. 293.

²⁹ J. R y ś, *Szkoły kolegiackie w nauczaniu kościelnym w Małopolsce w okresie średniowiecza*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. W. Iwańczak i K. Bracha, Kielce 1997, s. 29-39.

percepta Scolarium (znanych ze szkoły kolegiackiej w nieodległych Kielcach)³⁰.

Interesują nas jedynie autorzy wykorzystywani w nauczaniu elementarnym, gdyż szkoła kurzelowska z pewnością nie kształciła w zakresie *quadrivium*. Z literatury przedmiotu wiadomo bowiem, że jedynie w lepszych szkołach parafialnych i kolegiackich realizowano do końca XV w. elementy *quadrivium*. Nieco czasu poświęcano nauce arytmetyki i muzyki, co związane było z koniecznością obliczania dat świąt kościelnych i uczestnictwem uczniów szkół w oficjum mszalnym. Zachowane z XII i XIII w. programy szkół z dużych miast, jak Wrocław, Poznań, Kraków, wyliczają jako obowiązkowe Modlitwę Pańską, Pozdrowienie Anielskie, wyznanie wiary, gramatykę Donata i wiersze Katona³¹. Różnica polegała zaś na tym, iż w szkole kurzelowskiej musiano prowadzić nauczanie zawodowe, to znaczy przygotowujące do zawodu duchownego³².

Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy mogły być po pierwsze, słabość miejscowego środowiska kanonickiego, wynikająca ze słabego uposażenia, a co za tym idzie trudność w przyciągnięciu lepiej wykształconych kanoników i nauczycieli szkoły³³, po drugie, mała ilość studentów z Kurzelowa na Uniwersytecie Krakowskim w XV-XVII w. W XV w. mamy potwierdzo-

---

³⁰ Por. W o l n y, *Z dziejów katechezy...*, s. 149-207; S t o p k a, *Szkoły...*, s. 136-158; R y ś, *Szkolnictwo...*, s. 64-69.

³¹ K a r b o w i a k, *Szkoły parafialne...*, s. 312; S t o p k a, *Szkoły...*, s. 136-146; S. W i e l g u s, *Tok studiów biblijnych w polskich szkołach średniowiecznych*, w: t e n ż e, *Z badań nad średniowieczem*, Lublin 1995, s. 117-131. Bogatą bibliotekę kościoła parafialnego dużego ośrodka miejskiego reprezentuje XV-wieczny księgozbiór kościoła Panny Marii w Krakowie; zob. F. P i e k o s i ń s k i, *Najdawniejsze inwentarze skarbcza kościoła N. P. Marii w Krakowie z XV wieku*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” t. IV, Kraków 1891, s. 64-77; J. Z a t h e y, *Biblioteka Kościoła P. Marii w Krakowie na przełomie XIV/XV w.*, *Rocz. Bibl.* 8(1964), s. 19-28. O bibliotece katedry gnieźnieńskiej zob. J. R y ł, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, *ABMK* 32(1976), s. 161-248; 33(1976), s. 237-297; 36(1978), s. 211-265; t e n ż e, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, *ABMK*, 45(1982), s. 5-201. Bibliotekę trzeciej w hierarchii ważności z kolegiat diecezji krakowskiej – kolegiaty wiślickiej omawiam w artykule: P. K a r d y ś, *Biblioteka przykolegiacka w Wiślicy (XV-XVIII w.)* (w druku).

³² R y ś, *Szkoły...*, s. 37.

³³ Oczywiście nie mamy całkowitej pewności, gdyż taką moglibyśmy zyskać dopiero po badaniach prozopograficznych, zob. podstawowe opracowanie: A. R a d z i m i ń s k i, *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackim w Polsce średniowiecznej*, „*Nasza Przeszłość*” 90(1998), s. 35-54; *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Pochodzenie i funkcjonowanie elity kościelnej*, red. tenże, Toruń 2000, passim.

nych zaledwie 6 osób z Kurzelowa, które zapisały się na studia w Krakowie³⁴, podobnie było w XVI i XVII w. Z pewnością miało to związek ze słabym rozwojem gospodarczym miasta, którego mieszkańcy nie mogli być zainteresowani posyłaniem dzieci na naukę, bowiem przeważały tu zajęcia rolnicze, a najlepszym przykładem jest zmuszanie ich do odrabiania pańszczyzny we dworze biskupim. Dalszym przykładem mizernej edukacji w Kurzelowie są informacje o kłopotach w funkcjonowaniu szkoły i obsadzie jej nauczyciela³⁵, z czym wiązała się zapewne mała liczba uczniów³⁶. Najprawdopodobniej, od początku (tj. od XIII w.) obowiązkiem nauczania obciążony był prepozyt. Zdają się o tym świadczyć zapisy w statutach kolegiaty kurzelowskiej z XVI i XVII w., gdzie znalazł się zapis *De scholaejusque Rectore per D. P[repositum] ordina*³⁷, które prawdopodobnie odzwierciedlają dawną praktykę, co można wiązać z początkami zgromadzenia kanonickiego. Nie znajdujemy natomiast informacji, czy kustosz opiekował się biblioteką.

W trakcie reformy kapituły kolegiackiej w 1369 r. erygowano ponownie szkołę kolegiacką i wyznaczono uposażenie dla wikariusza-nauczyciela. Ponowna erekcja może wskazywać na zaniedbania w zakresie nauczania przed 1369 r., zwłaszcza wobec nieobecności posiadaczy prałatur na miejscu, co było dość powszechnie stosowaną praktyką. Jednak mógł to być akt będący następstwem ponownej erekcji kapituły.

Kłopoty z obsadą funkcji nauczyciela musiały trwać nadal, skoro w 1652 r. Jan Brożek, profesor Uniwersytetu Krakowskiego pochodzący z Kurzelowa, ufundował scholasterię, na rzecz której zapisał 1000 dukatów węgierskich w złocie na dobrach wsi Dalewice i Mąchocice³⁸. Scholastyk miał troszczyć się o szkołę kolegiacką i jej nauczyciela. Mimo że lista scholastyków zamieszczona przez J. Wiśniewskiego jest imponująca (m.in. doktorzy teologii, dekretów, profesorowie), brak rezydencji na miejscu z pewnością nie sprzyjał

---

³⁴ R y ś, *Szkoły...*, s. 113.

³⁵ Zob. moje uwagi w recenzji z: D. W o j c i e c h o w s k i, *Dynastia „Kurzelowitów”*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 52(2004), nr 1-2, s. 133-136.

³⁶ Wspominał o tym sam Jan Brożek, który zapisał, iż pobierał naukę w szkole kolegiackiej w Kurzelowie wspólnie z kilkoma tylko uczniami, zob. W o j c i e c h o w s k i, *Dynastia „Kurzelowitów”*, s. 104.

³⁷ W i ś n i e w s k i, *Historyczny opis kościołów...*, s. 121.

³⁸ Tamże, s. 124.

edukacji. Z akt kapituły (1777 r.) wynika, iż przy kościele było tylko dwóch księży, a domy kapitulne, w tym scholastyka były zrujnowane³⁹.

Wikariusz-nauczyciel szkoły, nazywany był *magister scholae*, rektor i dyrektor. W XVIII-wiecznych aktach z posiedzeń kapituły wciąż przebija troska o szkołę, niezbyt dobrze wówczas prosperującą⁴⁰. Na przykład w 1721 r. uczniowie szkoły służący w kolegiacie byli nieopłacani i domagali się zapłaty, a w 1730 r. nawet katechizmu bardzo rzadko nauczano⁴¹. Powyższe zdaje się sugerować słaby poziom nauczania, a przynajmniej brak pewnej stabilizacji, co niewątpliwie miało wpływ na czytelność⁴².

Wydaje się, że jaśniejszym momentem w historii miejscowej szkoły był okres pełnienia funkcji archidiakańskiej przez Jana Muszczeńskiego (1575-1602), który miał za sobą wykłady na Uniwersytecie i działalność kaznodziejską przy kościele św. Anny w Krakowie, a nadto zabiegał – jak się zdaje – o szkołę i bibliotekę parafialną w Kurzelowie⁴³. Z nim można bowiem wiązać wyjątkowe kariery, jakie stały się udziałem kilku „Kurzelowitów” na Uniwersytecie Krakowskim w XVII w. Musimy też pamiętać, że miejsce pochodzenia nie zawsze było miejscem, gdzie zdobywano podstawową wiedzę.

Jeśli chodzi o darowizny „Kurzelowitów”, pracowników krakowskiej Alma Mater, możemy jedynie domniemywać, iż niektórzy z nich pamiętali o miejscowej szkole i bibliotece, przekazując być może jakieś książki. Tak było w przypadku Jana Brożka⁴⁴. Nie wiemy jednak, jak liczne były to legaty, a tym bardziej nie znamy tytułów⁴⁵.

Inwentarze bibliotek z okresu staropolskiego są cennym świadectwem kultury intelektualnej w dawnej Polsce. Mimo iż omawiany inwentarz jest prawdopodobnie tylko fragmentem większej całości, warto nie tylko wiedzieć,

---

³⁹ Jakże daleko odstąpiły środowiska kanonickie od ideału nakreślonego przez Wincentego z Kielczy w XIII w. w *Żywocie św. Stanisława*, *Monumenta Poloniae Historica*, t. 4, s. 256: Igitur Stanislum [canonicum] virum inclitum non solum saecularis potestas honorabilem, verum et ecclesiastica dignitas reddebat auctorisabilem. Hic clericali honoratus privilegio magis ac magis divino se conferebat famulaturum obsequior, quippe qui erat optime ecclesiastico inbutus officio”.

⁴⁰ Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów...*, s. 118.

⁴¹ Tamże, s. 130.

⁴² Por. Wyczaowski, *Kościelne zbiory...*, s. 544.

⁴³ Wojciechowski, *Dynastia „Kurzelowitów”...*, s. 74-82.

⁴⁴ J. Brożek, *Wybór pism*, oprac. H. Barycz, J. Dianni, Warszawa 1956, s. 621.

⁴⁵ Wojciechowski, *Dynastia „Kurzelowitów”...*, s. 59, 92, 153, jest pewien, że przekazywali książki dla biblioteki i szkoły, ale nie podaje źródeł, z których zaczerpnął owe informacje.

że w Kurzelowie istniała przy kolegiacie biblioteka, ale znać także niektóre dzieła i autorów, mogących służyć niegdyś w celach duszpasterskich, jak również mieć wpływ na kształt formacji intelektualnej duchowieństwa zgromadzonego przy kolegiacie. Jednocześnie zaprzeczyliśmy tym samym pesymistycznej opinii Wespazjana Kochowskiego, który niegdyś napisał:

A księgi gdzieś w szafie siedzą
Co w nich: same mole wiedzą.

BIBLIOGRAFIA

- Historia Biblioteki Jagiellońskiej, oprac. J. Zathey, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, t. I (1364-1775), red. I. Zarębski, Kraków 1969.
- K r a c i k J., Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa dekanatu Nowa Góra w XVI-XVIII wieku, ABMK 33(1976), s. 249-271.
- K o z i ń s k a J., Zbiory starych książek w bibliotekach parafialnych i klasztornych, ABMK 77(2002), s. 41-51.
- M a l e c z y ń s k i K., Zarys historii bibliotek od XV do XVIII wieku, Wrocław 1975.
- P o t k o w s k i E., Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej, Warszawa 1984.
- U l e w i c z T., Wśród impresorów krakowskich doby renesansu, Kraków 1977.
- W i e l g u s S., Obca literatura biblijna w średniowiecznej Polsce, Lublin 1990.
- W y c z a w s k i H. E., Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII), w: Dzieje teologii katolickiej w Polsce, red. M. Rechowicz, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 519-549.
- Z a h a j k i e w i c z M. T., Funkcja i znaczenie biblioteki parafialnej lub klasztornej, ABMK, 77(2002), s. 9-17.

THE LIBRARY AT THE COLLEGIATE CHURCH IN KURZELÓW IN THE OLD POLISH PERIOD

S u m m a r y

Collegiate book collections from the Old Polish period – and the presented one belongs to them – are quite poorly described. In the case of Kurzelów we are in a rather good situation, since a fragment of the list of books that belonged to the collection in 1765 has been

preserved. The inventory consists of 45 items, some of which contain a few books bound together. It seems that the discussed set of authors and works is typical, as far as the circle of collegiate and parish clergy is concerned. Taking this into consideration, it is proper to ask the question if the books were used by the local clergy in their pastoral work, and in the education process in the Kurzelów Collegiate school. Although an attempt to answer the question is hypothetical in its character, it still allows one to form a view of the level of teaching in the local school and of the intellectual formation of the Kurzelów clergy that did not differ much from other, similar centers of intellectual life of the Old Polish epoch.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: kultura i edukacja, Kurzelów.

Key words: culture and education, Kurzelów.